

דפיו

וידיעה פסח של ציורי חנה יוליה

אברהם גרוסמן

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

אברהם גרוסמן

רש"י

גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי

עורך הסדרה: אביעזר רביצקי

המערכת

משה אידל, אברהם גרוסמן, צבי יקותיאל, אניטה שפירא

מרכזת המערכת: מעין אבינרי-רבהון

אברהם גרוסמן

רש"י

ר' שלמה יצחקי

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

ירושלים

Avraham Grossmann

Rashi

עריכה לשונית: אביטל רגב־שושני

עיצוב: מירה קידר

הפקה: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע

משרד החינוך, התרבות והספורט – מינהל התרבות

מסת"ב 965-227-212-4 ISBN

מספר קטלוגי 185-528 Catalogue No.

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר, תשס"ו

© Copyright by The Zalman Shazar Center, Jerusalem

Printed in Israel, 2006

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או

מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור

סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

9		פתיחה
11	הרקע החברתי והתרבותי לפעולתו של רש"י	פרק ראשון:
21	רש"י - קורות חייו	פרק שני:
	א. קורותיו 21	
	ב. קווים לדמותו 32	
	ג. מעמדו ופרסומו 50	
59	בית מדרשו של רש"י	פרק שלישי:
	א. צמיחת בית המדרש 59	
	ב. "המורה הגדול" 60	
	ג. ספרייתו ומקורותיו 74	
77	יצירתו הספרותית: הפירוש לתורה	פרק רביעי:
	א. נוסח פירוש רש"י לתורה 78	
	ב. דרכו של רש"י בפירושו 82	
	ג. זיקתו העמוקה של רש"י למדרש 85	
	ד. קווים לאופיו של הפירוש 98	
113	יצירתו הספרותית: הפירוש לנ"ך	פרק חמישי:
	א. לשון, דקדוק, ריאליה 113	
	ב. סגנון הפירוש 118	
	ג. קווים לאופיו של הפירוש 127	
134	יצירתו הספרותית: הפירוש לתלמוד	פרק שישי:

150	יצירתו הספרותית: פסקים, תשובות, פיוטים ופירושי פיוטים	פרק שביעי:
	א. מונוגרפיות הלכתיות 150	
	ב. תשובות 153	
	ג. פיוטים 160	
162	השקפת עולמו: עם ישראל וייחודו	פרק שמיני:
	א. בחירת ישראל 166	
	ב. ארץ־ישראל 170	
	ג. נסים 180	
	ד. גלות וגאולה 185	
	ה. אומות העולם 194	
203	השקפת עולמו: ערכים	פרק תשיעי:
	א. תורה ולימודה 203	
	ב. טעמי המצוות 215	
	ג. תפילה 218	
	ד. אמת וענווה 222	
	ה. כבוד הבריות 234	
	ו. שלום ופלגנות 238	
245	השקפת עולמו: חברה	פרק עשירי:
	א. תלמידי חכמים 245	
	ב. מנהיגי ציבור 252	
	ג. אנוסים ומשומדים 255	
	ד. מעמד האישה ומקומה בחברה ובמשפחה 259	
278	אחרית דבר: רש"י - בין שמרנות לחדשנות	פרק אחד־עשר:
289		הערות
303	ביבליוגרפיה ורשימת קיצורים	

וישבנו כלנו לשלחן הארץ ולמדנו חמש עם רש"י -
חזרה ילדותנו להיות טהורה, תמתנו כמות שהיתה [...]]
והיו הדברים מבהיקים ביותר והיו מסנורים את עינינו.
היה בס מאורם של שבעת הימים וזהר רחוק ומוזר [...]
ופתאם, ראה זה פלא! מבין האבנים האטומות בחומה
האבן האחת זוהרת שקופה, כאבן הקדש בחשן [...]
אבנד היתה זו, רש"י הזקן, אבנד היקרה באבנים! [...]
וכמה אהבנו, רש"י הזקן, וכמה חבבנו אותך! [...]
הוי שובה לפרוח, הקסתן הגדול, להרנין את ילדי ישראל,
הוי תן תנובתך, הפרדס הנפלא, למחיה לתפוצות ישראל!

ש' מלצר, 'אשירה לרש"י', שירות ובלדות, תל-אביב תש"ך, עמ' 19-24

רש"י הוא הדמות הנערצת ביותר על בני העם היהודי מאז תקופת המקרא, והוא הטביע חותם בל יימחה על התרבות היהודית יותר מכל אדם אחר מאז חתימת התלמוד ספר זה דן בקורות חייו, ביצירתו, בהשקפת עולמו ובהשפעתו העצומה על התרבות היהודית. מפליאה העובדה כי על אף שנכתבו על רש"י אלפי מחקרים, כמעט שלא נידונו שתי שאלות מרכזיות באפיון דמותו: האם הייתה לו משנה אידאית מגובשת? האם היה רש"י מהפכן או שמרן? לשתי השאלות האלה הקדשתי חלק ניכר מספר זה. מובן שאי אפשר לענות על השאלות הללו ועל אחרות (כגון, הסיבות ההיסטוריות להשפעתו העצומה) בלי לסקור את קורות חייו, את קווי האופי המייחדים אותו, את זיקתו לסביבה הנוכרית ואת יצירתו הספרותית הענפה.

בהתאם לאופיה של הסדרה "גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי" שבהוצאת מרכז זלמן שזר, אין ספר זה נושא אופי של מחקר רגיל. האפרט המדעי מצומצם מאוד, נושאים רבים הבאתי בקיצור בלבד ואף נבצר ממני להתייחס למחקרים שונים העוסקים בחקר יצירתו של רש"י. המטרה של הסדרה הזאת היא לספר את סיפור חייהם של האישים האלה תוך שמירה על מסגרת אקדמית נאותה. ואולם, המטרה הברוכה הזאת אינה אפשרית בחיבור המוקדש לרש"י בשל העדר מידע בסיסי על נושאים רבים. די לציין את העובדה, שאין בידינו כל ידיעה מהימנה על ימי ילדותו לבד משם אביו ושם דודו. גם לא ידוע לנו שמה של אמו והאם היו לו אחים ואחיות. הידיעה הבדוקה הראשונה על קורות חייו היא הימצאותו בבית המדרש במגנצא בהיותו כבן 20. אמנם נכתבו עשרות אגדות עממיות על חייו של רש"י, אולם אין להן כל ערך היסטורי. כל שניתן ללמוד מהן הוא על ההערצה הנדירה כלפיו במרוצת הדורות. לפיכך, לא השתמשתי כלל באגדות הללו בחקר תולדות חייו. עם זאת, כמעט בכל הנושאים שנידונו בספר יש משום חידוש, בייחוד בחקר עולמו האידיאי.

חובה נעימה היא לי להודות לאלה שסייעו בידי להביא את המלאכה הזאת לכלל גמר בפרופ' אביעזר רביצקי, עורך הסדרה "גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי", נועצתי לגבי המדיניות ההולמת את כתיבת הספר הזה. מר צבי יקותיאל, מנהל

מרכז זלמן שזר, ליווה במסירות רבה את הכנתו של הספר, מר יחזקאל חובב עסק בהפקתו ועובדי המרכז סייעו בהבאתו לדפוס. אביטל רגב־שושני טרחה בשיפור לשונו של הספר ובהתקנתו לדפוס. רעייתי רחל עבדה במסירות רבה על הקלדת הספר ושיפור סגנונו. יעמדו כולם על הברכה.

הרקע החברתי והתרבותי לפעולתו של רש"י

מעמד המדיני, הכלכלי והחברתי של היהודים

אי אפשר לעמוד על משמעות פעולתו של איש רוח ושל מנהיג ציבור בלי להכיר את הרקע החברתי והתרבותי של תקופתו. הדברים האלה יפים שבעתיים לגבי רש"י, מכיוון שפעל בצומת דרכים חשוב בעידן של תמורות. היהודים החלו להתיישב בצרפת בתקופה הרומית במאה הראשונה לספירה. השתמרו על כך עדויות ספרותיות וממצאים ארכאולוגיים. היישוב הזה התקיים ברציפות עד ימיו של רש"י. בתקופה הקרולינגית (המאות ה-8–10) חל שיפור ניכר במעמד של היהודים מבחינות מדינית, חברתית וכלכלית. בתקופה הזאת נטלו היהודים חלק חשוב בסחר הבין-לאומי. בסוף המאה ה-10 עלתה לשלטון השושלת הקפטינגית. ראשית תקופת שלטונם של הקפטינגים התאפיינה בפיצול גדול של הממלכה ובחולשת המלוכה. עד אמצע המאה ה-12, ואף מאוחר יותר, נאבקה כל אחת מן המדינות הפיאודליות בצרפת עם בעיותיה המינהליות, והקשר שלה אל המלך היה רופף.

מצבם הטוב של היהודים בצרפת נמשך תקופה ארוכה. עם זאת יש לציין כי חולשת השלטון המרכזי ועלייתן של נסיכויות מקומיות גרמו לכך שבכל אחת מן המדינות הפיאודליות בצרפת במאה ה-11 מעמדם של היהודים מבחינות מדינית וחברתית היה שונה. מעמד היהודים היה תלוי ברצונם הטוב של השליטים המקומיים, ובפועל הוא השתנה מרוזנות לרוזנות.

לשני תהליכים במאות ה-11–12 הייתה השפעה על חיי הכלכלה והרוח של היהודים ועל ארגונם הפנימי: התפתחות הערים והתחייה הרוחנית באירופה. בתחילת ימי הביניים חלה ירידה במעמדן של הערים והן שימשו מקום ריכוז של מוסדות כנסייה יותר מאשר מרכזים כלכליים לסביבתן. רק במאה ה-11 חלה תמורה בערים והן התפתחו בעקבות הגידול במסחר והצמיחה הכלכלית בכללותה. אמנם ניצני הצמיחה של הערים הופיעו במאה ה-11, ואולם הן זכו לפריחה של

ממש רק במאות ה-12-13. התפתחות הערים שימשה גורם ראשון במעלה בגידול ההתיישבות היהודית בצרפת, והיא: השפיעה גם על הארגון היהודי הפנימי בקהילות.

בעקבות הגידול במספרם של היהודים בצפון צרפת במאה ה-11 והקמתן של קהילות חדשות חלו כמה תמורות במעמדם המדיני והכלכלי. על אף שליהודים היה חלק חשוב בכלכלתן של הערים המתחדשות, קטן בהדרגה חלקם בסחר הבינלאומי שממנו התפרנסו רבים מבני גרמניה וצרפת במאות ה-9-10, וגדל מספרם של אלה בהם שהתפרנסו מסחר מקומי ומהלוואות לנוכרים. צמצום חלקם של היהודים בסחר הבינלאומי גרם במידת-מה להתרופפות קשרי התרבות עם המרכזים היהודיים בבבל ובארץ-ישראל, אך הקשרים האלה נמשכו במאה ה-11 כולה.

בידי יהודים נותרו אחוזות חקלאיות מעטות, ובעיקר כאלה שנמסרו להם כהפקדה (feodum) מידי השליטים. לדברי חיים סולוביצ'יק, נטלו היהודים באותה עת ולאחר מכן חלק חשוב בתעשיית היין ובמסחר בו. בתשובות רש"י השתמרו כמה עדויות על אחוזות חקלאיות כאלה. באחת מהן מסופר על הורים שנתנו מתנה לבנם ולכלתו בעת נישואיהם "כרם אחד גדולה [גדול] שהיה להם בעיר". הכלה העידה שהמתנה נכתבה מלכתחילה גם על שמה. האם מתוארת כאשת עסקים גדולה שהייתה "מוחזקת בעיר ונְפָרַת לשרים" ובעלת קשרים עם השליט הפיאודלי המקומי. כן מסופר כי הבעל יצא למסחר למרחקים ("מדינת הים") ולא נודע מה עלה בגורלו.¹ העדות הזאת, יחד עם אחרות, נותנת תמונה חלקית לפחות על פרנסות היהודים ועל הקשרים המסחריים והחברתיים ההדוקים שהיו להם עם המעמד הגבוה בצפון צרפת. ניתן ללמוד ממנה גם על חלקן של הנשים היהודיות בקשרים הללו ובחיי הכלכלה של המשפחה.²

תמורה רבת חשיבות נוספת הייתה התחזקות כוחה של הכנסייה והתגברות תעמולתה נגד היהודים. בערוב ימיו יכול היה רש"י לחוש באיבה המתגברת כלפי היהודים בשל האשמתם בהריגת ישו, בכפירה בתורת השילוש ובסירוב עקשני לקבל את עיקרי האמונה הנוצרית. האיבה הזאת הגיעה לשיא במסע הצלב הראשון בסוף המאה ה-11. לעובדה שלא היה בצרפת שלטון מלכותי מרכזי, בעל סמכות, הייתה השפעה על מעמדם של היהודים והדבר הגביר את תלותם בשליטים המקומיים. תמורה אחרת, פנים-יהודית, קשורה בהתחזקות מרכז התורה בצרפת בסוף המאה ה-11 ובצמצום קשריו ותלותו במרכז היהודי החשוב יותר בגרמניה.

קהילת טרואה (טרויש) והמרכז היהודי בשמפן

רש"י (ר' שלמה יצחקי) נולד, חי, פעל, נפטר ונקבר בעיר טרואה (Trojes; להלן: טרויש – על-פי ההגייה העברית המקובלת בימי-הביניים). זו הייתה אחת הערים החשובות באזור שמפן שבצפון צרפת. אל הערים באזור הזה החל להגיע זרם גדול של יהודים רק במחצית השנייה של המאה ה-12 כאשר השווקים באזור שגשגו. בתקופתו של רש"י הקהילות של היהודים בצפון צרפת היו קטנות. קהילה שמנתה מאה משפחות יהודיות נחשבה לגדולה מאוד אף-על-פי-כן התקיימו בטרואיש שווקים בעלי אופי מקומי כבר במחצית השנייה של המאה ה-11, שהיו מקור הכנסה חשוב ליהודים שחיו באזור

סדרי הקהילות עדיין לא היו מגובשים, וממקורות שונים עולה בבירור כי הייתה בהן מתיחות על רקע חברתי. באחת השאלות שהופנו אל ר' יוסף טוב עלם בראשית המאה ה-11 מסופר כי טרויש טענה לבכורה על קהילות יהודיות אחרות שבסביבתה. בשנת 1015 הגיעו יהודים מקהילת רימס לשוק של טרויש למסחר כמה מהם נתפסו בידי השליטים הפיאודלים המקומיים והושמו במאסר. "גומלי חסדים אשר בטרואיש" הטילו את דמי פדיון השבויים גם על קהילות סמוכות בניגוד לרצונן. אלמלא מעמדה הכלכלי המרכזי קשה להניח כי בני הקהילה היו מרשים לעצמם לחייב קהילות אחרות לקבל את תקנתם ואת פסיקתם בעניין הפדיון.³ במחצית הראשונה של המאה ה-11 היו יותר ויותר סכסוכים, ובני הקהילה פנו אל חכמים מקהילות רחוקות – ובעיקר אל מיינץ ומגנצא על-פי ההגייה העברית המקובלת בימי-הביניים) שבגרמניה – בבקשת סיוע ביישוב הסכסוכים הללו. באחת השאלות, שנכתבה בימי נעוריו של רש"י, סמוך לאמצע המאה ה-11, אף מסופר על סכנת פילוג שאיימה על קהילת טרויש:

והתרינו בהם כמה וכמה ימים שלא יפקרו כל כך ולא השיחו. וכראות קהלנו כד, נבדלנו מהם. והיו יראים כל הקהל שלא יגזלו מהם את ספרי התורה וכל הדברים שהם של צבור מפני שביתם סמוך לבית הכנסת לא ימנעו מהם מלהוליכה בכל מקום שירצו. ועברו על אותה גזרה (חרם) וכל-בו, סימן קמב).

שלטון המלוכה באותה עת היה חלש, ובפועל היו היהודים נתונים לסמכותם של שליטים מקומיים, אצילים, שבאותה עת, במשטר הפיאודלי, כוחם היה רב. בתשובותיו של רש"י קיימות עדויות חשובות על המציאות הזאת, על הקשרים הכלכליים של היהודים עם האצולה ועל מעמדם המדיני באותה עת. תלותם של

גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי היא סדרת חיבורים מונוגרפיים על חייהם וכתביהם של האישים הבולטים בתולדות ישראל בשדה המחשבה, ההלכה והתרבות. החיבורים מתרכזים בשני תחומים: תולדות החיים והסיפור האנושי, תוך הדגשת חשיבותה של האישיות על רקע זמנה ומקומה; והיצירה הספרותית והרוחנית, תוך הדגשת תכניה, תרומתה הייחודית והשפעתה לדורות. החיבורים עוסקים באישים שפעלו למן העת העתיקה ועד המאה העשרים. מטבע הדברים, לא נכללו בסדרה כל גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי אלא דמויות נבחרות, שתרמו תרומה מכרעת לתרבות ישראל וטבעו חותם ניכר לדורות.

מחברי הספרים בסדרה זו הם החוקרים המובהקים בתחומם. עם זאת, הספרים פונים לציבור קוראים רחב ומוגשים בלשון שווה לכל נפש. העורך הראשי של הסדרה הוא פרופ' אביעזר רביצקי וחברי המערכת הם פרופ' משה אידל, פרופ' אברהם גרוסמן, מר צבי יקותיאל ופרופ' אניטה שפירא.

רש"י

רש"י (רי שלמה יצחקי) הוא הדמות הנערצת ביותר על בני העם היהודי מאז תקופת המקרא, והוא הטביע חותם בל יימחה על התרבות היהודית, יותר מכל אדם אחר מאז חתימת התלמוד. ספר זה מנסה לשחזר את קורות חייו, אף שהידיעות ההיסטוריות על תולדותיו מעטות והאגדות סביב דמותו רבות. כמו כן דן הספר ביצירתו של רש"י, בהשקפת עולמו ובהשפעתו העצומה על התרבות היהודית. אף שנכתבו על רש"י אלפי מחקרים, כמעט שלא נידונו שתי שאלות מרכזיות באפיון דמותו: האם הייתה לו משנה אידאית מגובשת? האם היה רש"י מהפכן או שמרן? לשתי השאלות האלה מוקדש חלק ניכר מספר זה, בצד תיאור קורות חייו, פעילותו, חיבוריו ותלמידיו.

9 01850000528 0
דאנאקוד 185-528

מחיר מומלץ לצרכן 76 ש"ח

אברהם גרוסמן הוא פרופסור מן המניין בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית, חבר האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, חתן פרס ביאליק לשנת תשנ"ו וחתן פרס ישראל לשנת תשס"ג. בין מחקריו: חכמי אשכנז הראשונים, חכמי צרפת הראשונים, חסידות ומורדות.

עיצוב העטיפה: סטודיו מירה קידר

על העטיפה: פרט מתוך "מכלול רוטשילד" דף 44ב, אוסף מוזיאון ישראל, ירושלים. צילום © מוזיאון ישראל, ירושלים / דוד חריס

